

**ОСТАТЪЦИ ОТ НАЗАЛИЗЪМ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ
(ПО ОПИСАНИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.)**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**TRACES OF NASALITY IN THE BULGARIAN DIALECTS
(ON DESCRIPTIONS FROM THE SECOND HALF
OF THE 19TH CENTURY)**

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The main topic of this article is the development of the Bulgarian linguistic teachings, and in particular – the development of the Bulgarian dialectology as a science. The current study focuses on some descriptions of nasality traces in the Bulgarian dialects from the second half of the 19th century. It was found that the discovery of this archaic linguistic feature originating in Old Bulgarian Language becomes one of the key identifications of Modern Bulgarian Language as a direct descendant of the language written by St. Cyril and St. Methodius in the 9th century.

Key words: *Bulgarian revival period, Bulgarian dialects, history of Bulgarian dialectology, nasal vowels, Bulgarian nasality*

От първите свидетелства за говорни различия в отделни части на българската езикова територия, които първоначално се възприемат като неправилности, спъващи формирането на единен книжовен език (30-те години на XIX в.), през началните опити за диалектното членение на по-големи говорни групи и анализирането на конкретни фонетични и морфологични черти в отделни говори (средата на XIX в.) до цялостно описание на отделни диалекти (третата четвърт на XIX в.), историята на българската диалектология от деветнайсетото столетие следва неравномерния, но последователен път на развитие на българската лингвистична наука през Възраждането.

Идването на Венелин през 1830 – 1831 г. в България, желанието на П. Й. Шафарик да посети областта Македония и пътуването на В.

Григорович из Европейска Турция през 1845 г. подчертават стремежа на славистиката да се домогне на юг (Йоцов 1992: 17). Предизвиканото научно внимание спрямо българите и техния език, както и проявеното желание за проучването им провокират у самите българи по-дълбоко вглеждане в себе си и стремеж за опознаване на историята и настоящето на родния език. За възрожденския книжовник след средата на XIX в. осъзнаването, че говорното разнообразие не е спънка за създаване на единна книжовноезикова нормативност, а богатство, което доказва континуитета и единството на българския език, води след себе си онзи задълбочен интерес към същностите, своеобразието и разновидностите на езика, оказал се в основата на диалектоложкия поглед към говоримия български език от онова време.

Въпросът за наличието на назализъм в българския език навлиза много рано в полезрението на европейската славистика от XIX в. във връзка със споровете около произхода на старославянския писмен език и съответно езика, който заляга в основата на преведените от Кирил и Методий свещени книги. Той се появява с особена настоятелност и във филологическите разработки на българските изследвачи след средата на века, за да се превърне в една от ключовите идентификации на съвременния български език като пряк наследник на Кирило-Методиевия.

Едно от първите свидетелства за наличието на остатъци от носовост в живото българско произношение принадлежи на руския учен Константин Зеленецки¹. В третата глава на книгата му „О языке церковнославянском, его начале, образователях и исторических судьбах“ (1846) той дава своя научнообоснован отговор на актуалния за славистиката от средата на XIX в. въпрос „На какое из Славянских наречий совершен был перевод книг Св. Писания?“. Зеленецки излага три вида доказателства – исторически, филологически и доказателства от древни свидетелства (Зеленицкий 1846: 53). Според него наличието на остатъци от назализъм в говоримия български език е неоспорим филологически довод в полза на тезата, че Кирил и Методий са превели Светото Писание на „българско наречие“. Макар и без да отбе-

¹ Константин Зеленецки (1812 – 1858) е професор в Ришельовския лицей (преобразуван през 1861 г. в Императорски новорусийски университет) в Одеса. Научните му публикации са в областта на историята на руската литература, език и словесност. Неговите тези относно началото, създателите и съдбите на църковнославянския език са в защита на тезата за старобългарския му произход (Вж. Зеленецки 1846).

лежи откъде черпи сведения относно интересуващите ни фонетични особености, той убедително заявява:

Буква юс, характеризующая собою древния Церковно-Славянския рукописи, в живом произношении не встречается ни у одного из Славянских племен, кроме Болгар. Они произносят ее не как польское а- и е- но как нечто среднее между звуками: о и у, со-общая при том этой букве носовой отголосок.

(Зеленецки 1846: 55)

Едва две години по-късно, през 1848 г., първите примери, извлечени от говоримия език, доказващи живостта на това явление, са представени пред научната общност от В. Григорович в известния му „Очерк путешествия по Европейской Турции“ (1848). Както е известно, тази книга има особен принос за привличането на вниманието на славистите към българските говори. Наред с първото научно обосновано разделение на българската езикова територия на две основни „наречия“ (по неговата терминология) според рефлекса на старобългарската гласна ъ, заслугата на Григорович се състои и в това, че той пръв отбелязва следи от архаични явления като назализма в крайните югозападни говори. Представяйки най-важните признаци на българския изток и българския запад, той специално изтъква:

[...] българите на юг от Битоля и Охридското езеро, в Корча, Бобошица са съхранили в няколко думи пълен назализъм като в думата мъндръ (mendr) и в поздрава: „да бждеш жив“ (da bades živ) чух същия този звук.

(Григорович 1877: 165)

Тази бележка на Григорович остава дълго време без отзвук, но през 60-те години на XIX в. се появяват нови данни за наличието на остатъци от назализъм в споменатите говори. През 1868 г. Ст. Веркович в своето „Описание на битата на македонските българи“ съобщава за същата особеност в езика на бандовците (от банда = бъда) в Костурско и Корчанско, като привежда редица думи със запазени следи от назализъм:

Бандовците са получили своето име от особеното произношение у тях на полугласните букви ъ, ъ, я и буквите ѣ и я. Тези звукове те произнасят като он (глухо о, т.е. ян, ън и ян) например думите ке бядам те произнасят ке бондам (ке-бяндам), ряка – ронка (рянка); лъжа – лънжа; рѣка – рѣнка; грядам – гряндам; ляко – лянко и проч.

(Веркович 1868: 22)

Наред с това Веркович описва и ареала на разпространение на явлението, като казва, че бандовците „населяват цялата костурска област и отчасти горишката“ и „с това име се славят около 500 села“ (Веркович 1868: 22). Друг интересен факт, който изрично се отбелязва, е, че „Константинопол е пълен с тях“ (бандовците – бел. моя, М. М.). Именно върху говора на тези костурчани, търсещи по-добър живот в столицата, в следващото десетилетие ще се спрат М. Дринов и П. Р. Славейков.

Бележката на Григорович може и да остава дълго време без отзвук, но през 60-те години на XIX век една публикация в цариградския вестник „Съветник“ предизвиква вниманието на европейската славистика към въпроса за наличието на остатъци от назализъм в българските говори. През 1863 г. в бр. 29 на вестника е отпечатана дописка от с. Висока, Солунско, към която четем следния редакционен коментар:

Тая дописка, като ни представя някои белези за бъдещото съживяване на народното чувство помежду македонските пагуби, които е причинявало гръцкото духовенство на българският народ, има още този интерес, чи е написана на македонското наречие, съ забележителните особености на произношението, което е употребително в това село и още в село Сухо.

(Съветник 1863: 2).

Дописникът моли редакцията текстът му да се отпечата без изменения „за любопитство на онези, които ся интересуват от различните особености на българският език по разни места“ (Съветник 1863: 2). Дописката от с. Висока изобилства с примери за разложен назализъм, като рефлексът на ж е отбелязан като ън и жн, а вариантите на л са ен, ан: разбѣндението, лѣнжливо, рѣнководство, пѣнтоващем; и съответно: глЕНда, напрЕНдваха, чАНда/чЕНда, ЕНзик, ЕНвиха (Съветник 1863: 2). Анализирайки говора, редакцията на вестника, отбелязва следните особености в дистрибуцията на бифонемните съчетания: 1) Остатъците от назализъм са се запазили в средисловие („в речените две села ж-т и ъ-т в средата ся обръщат на носови гласни“ (пак там). Освен това наблюдение може да се добави, че се срещат и в начална позиция, що се отнася до рефлекса л. В отворени срички в края на думата назализмът е изчезнал, за което говорят примери като: во св. Горж, сж, годинж; 2) „Такова носово произношение на ъ-т и ж-т нямало впрочем място пред буквите л, г и р“ (пак там) – например джлбоко. 3) Макар и неотбелязано в коментара на редакцията, по представените примери може да

се обобщи и още една особеност от фонетичната система на говора от с. Висока и с. Сухо, а именно, че рефлексите на ж и љ строго се различават и не се смесват едни с други.

Реакцията на европейските учени е незабавна. Две години след публикацията във в. „Съветник“, през 1865 г., чешкият славист Михаил Хатала отпечатва в хърватското списание „Književnik“ (излизащо под редакцията на В. Ягич) статията „О posnih samoglasnih u Bugarštini“, в която разглежда от диахронно и сравнително гледище историята на българските назали, както и съвременното им състояние в говоримия език, като анализира подробно езика на седмоградските българи и на говорите около Солун, за чиято цел копира целия текст на дописката и коментара на редакцията (Хатала 1865: 462 – 474). Няколко години по-късно сръбският етнограф Милош Милоевич издава първия том на книгата си „Песме и обичаи укупног народа српског“ (1869). Макар и под знаменателя на великосръбската идея, в сборника са представени редица примери с разложен назализъм от Корчанско. В публикуваната гергьовденска песен от село Полянка например се срещат форми като сЕН; свЕНти; мОНки; тОНга; льОНкаво и пр. (Милоевич 1869: 159).

Наред с това и в българския периодичен печат се появяват множество публикации, в които е отбелязан назализмът в отделни словоформи, от които става ясно, че следи от носовост могат да се наблюдават и в североизточни и балкански говори, особено що се отнася до рефлекса на малката носовка в числителни имена като **пет** и **девет**. По този повод, коментирайки остатъците от носовки в брациговския говор, К. Иречек споменава, че подобни форми са много разпространени по цяла България, „дори и там, където иначе следите от носовите гласни съвършено са изчезнали“ (Иречек 1874: 499).

Примери с разложен назализъм в посочените числителни имена са обект на описание и коментар в редица публикации от 70-те години на XIX в. В кн. 1 на сп. „Читалище“ от 1872 г. е отпечатана статията „Нещо за българското правописание“ от Г. Миркович², в която той излага своето предложение за по-демократичен правопис на базата на фонетичния принцип. Като бележки под линия към текста на статията редакцията на списанието изказва несъгласието си с тази идея, а доводът е категоричен – традиционният правопис държи единството на книжовния език и живата връзка със старината:

² За авторството на статията (Г. Миркович), подписана с инициали Д. Г. М., вж. Иванова 2000: 81 – 87.

Ако приемем да напишем по фонетическо начало, както говорим, според не новото предложение на г. Д. Г. М. и оставим на Сливенци да пишат двајсят, трийсят и пинсят, как можем да запретим на Търновци да не пишат двајси, трийси, пинсе?

(Миркович 1872: 176)

Макар и представени по друг повод, и то в текст, който далеч не се занимава с диалектоложки въпроси, включването на формите *пинсят* и *пинсе* в спора като неоспорими доказателства за тяхната собствена просторечност и отдалеченост от наложените и вече стабилизиранни в книжовния език от третата четвърт на XIX век варианти, говори, че по това време тези форми са още живи в балканските говори. Начинът, по който са записани, освен следата от старата носовост отбелязва и още една характерна особеност на тези говори – силната редукция на неударените гласни (в представените примери е отбелязан фонетичният вариант ИН вместо очаквания рефлекс ЕН на мястото на ѱ).

Две години по-късно, през 1874 г., на страниците на списанието отново върху същите форми и отново като бележка под линия се спира и Н. Геров в прословутата си статия „Учение от Г-на М. Дринова за Ново-Българската азбука“. Статията представлява критика на Дриновите правописни предложения по отношение на неговия подемодератичен и по-близък до живия изговор модел. В репликата, в която Геров критикува изказването на Дринов, че в днешния български език „няма пример, гдето ѱ да ся заменува с я“ (Геров 1874: 259), за доказателство за диалектното разнообразие в рефлекса на малката носовка отново му служи търновският говор:

Има още пак други места, като в Тръновско, дето числителни имена пяддесят и девяддесят изричат пендесет и девендесет, сиреч, в тия две имена едното от двети ѱ, что има в тях, изричат ен, а другото е.

(Геров 1874: 259).

В този случай Геров, придържайки се към своите филологически разбирания, силно обвързани с традицията, не отбелязва редукцията на неударените гласни, но живата двуфонемна природа на старата носовка не е останала скрита за окото на опитния книжовник.

За остатъци от разложен назализъм в посочените числителни имена се споменава и на страниците на „Периодическо списание“ (1873). В коментарите към публикуваните „Български народни песни (от Шуменско)“ (ПСП 1873: 107 – 108), специално посветени на диалектните особености на този говор, четем следното обяснение на употребената форма:

Пиндисет=остаток поизменен от старо-българският носов звук Λ =ен, както: падъдесатъ=пентъдесентъ; пать=пентъ, старогръцки πεντε.
(ПСп 1873: 108)

Наред с отбелязването на фонетичните особености на словоформата в шуменския говор (редукцията на широките гласни), с прилагането на популярния по онова време сравнително-исторически метод е направен опит за обяснение на нейния произход, като същевременно се отбелязва и връзката на старобългарския език с останалите стари европейски езици.

След средата на XIX в. въпросът за говорната основа на езика на Кирил и Методий излиза на преден план, което от своя страна предизвиква един нов и задълбочен поглед към югозападните български говори и остатъците от архаични черти в тях. Близо 30 години след В. Григорович Петко Славейков и Марин Дринов съобщават за наличие на следи от назализъм в Костурско въз основа на свои лични наблюдения върху езика на гурбетчии в Цариград (Шклифов 1980: 69). Пръв представя тази отличителна черта Славейков³, който през 1873 г. в кн. 11 на сп. „Читалище“ прави следната кратка бележка, без да отбележи конкретните населени места или източниците, от които е почерпана информацията:

В Костурско и Дебрско по някои места изговарят и днес Ж-та като ън и он, напр. мъндро, рънка, и мондро, ронка вместо мъдро, рька.
(Читалище 1873: 1028)

Не след дълго на страниците на „Периодическо списание“ (1876) Дринов публикува една песен „по Костурско изговоряне“, като целта му явно е да насочи вниманието към същата „важна особеност“. Дринов започва коментара си директно с твърдението „В Костурский говор се е завардило старото изговоряне на юсовете“ (Дринов 1876: 163) и изнася редица примери с разложен назализъм от говора на селата Прекопана, Команичево, Загоричени, Бобишча, Котори, Олишча, Бомбоки, Фотиничишча в областта Планински кол (Костурско), извлечени в личните му разговори с информатори от този край. Според неговите наблюдения се срещат рефлексите ЙЕН (в начална позиция) и ЕН в средисловие на старата Λ (рендóве, но в единствено число ред:

³ Споменатата бележка е към анонимната статия „Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука)“ (Читалище 1873: 1010 – 1034), която се спира на множество както общофилологически, така и диалектоложки въпроси. За авторството на бележката вж. напр. Шклифов 1980: 69.

„еден ред, а много рендóве“; йензик: „йензико ме боли“; гренда (града), но – греди (градеть); пендесе: „сто и пендесе куки“, или „къшчи“. Застъпникът на старата Ж е ЪН и ЪМ, като всички изнесени примери за двуфонемнен рефлекс са само в средата на думата: мъндро (мждро): „седа си мъндро“; зъмби: „зъмбите ме боли“, гъмби: (гжби)“ (Дринов 1876: 164). Наред с това с усета на опитен изследовател Дринов отбелязва изключенията от общото правило, в които се виждат форми, в които назалният елемент е изгубен както по отношение на А (ред, греди), така по отношение на Ж: в думата рька се изговаря „Ж като глух глас“ (Дринов 1876: 164).

Откриването на следи от разложен назализъм в българските говори предизвиква силен отзвук в европейската славистика по онова време. През 70-те години въпросът е засегнат от А. Лескин, Ал. Потеня, К. Иречек, Фр. Миклошич. През 1877 г. В. Ягич събира известните дотогава материали по проблема в публикацията „Към въпроса за ринезма в новобългарския език“, с което, както споменава Ал. Теодоров-Балан в една ранна своя статия, посочва на славистите „великата важност на по-нататъшни издирвания за осветление на това бележито явление“ (Балан 1882: 142). Споменатата Баланова статия „Принос към въпроса за българските носовки“ е издадена през 1882 г. в софийското „Периодическо списание“ и разкрива нови данни за остатъци от назализъм в брациговския говор. Наред с примерите тя дава ценни сведения за историята и произхода на говора, както и за процеса на неизбежното бъдещо изчезване на разглежданата архаична особеност. Балан отбелязва, че в с. Брацигово, „Пещерска околия“, и съседните му села Паталеница и Стрънча, заселени с бежанци от Македония в средата на XVIII век, се срещат форми с остатъци от носовост с ЪМ като застъпник на ж и ЕН и ЕМ на А като гЪМба, ДЪМбене, зЪМби, сЪМбота, гълЪМби; и съответно чЕНдо, прЕНде, пЕНдесе, девЕНдесе, рЕНдове, грЕМбло (Балан 1882: 143). „Занимателните особености на това наречие“ могат да се наблюдават само когато „си го говорят всред домашното си общество“, защото по думите на Балан носовото произношение е обект на подигравки от страна на съседните тракийци, поради което брациговци го възприемат като неправилно или твърде местно и избягват да го употребяват в разговор не само с хора, които не са носители на техния говор, но и с „книжовни“ люде“ (Балан 1882: 143).

Всъщност темата за наличието на следи от носовост в брациговския говор води началото си от един коментар на Ив. Богоров от 1878 г. В първата книжка на „Чистобългарска наковалня за сладкодумство“

той обръща внимание на явлението в една кратка бележка към статията „Заради едно право писанье“. В самата статия, обсъждайки правописа на „скъсеното местоиме СА“, Богоров прави кратък исторически преглед на фонетичната стойност на **л** в различните славянски езици и без допълнителни анализи изнася под линия следния факт:

Па що трябва да ходим толкова далеч, в Полония, нека идем по-добре в село Брацигово, на раздалеч 10 часа от Пловдив, и там ще чуем да изговарят: една гренда пентъ пенди; та не щеше ли да е по-добре вместо се да пишем и изговаряме сен както в старо време?

(Богоров 1878: 4)

Говорът на т.нар. брациговски и силистренски „арнаути“ продължава да представлява интерес за българските учени до края на XIX в. не само поради живостта на архаичните явления в техния обхват, но и поради специфичната езикова ситуация, в която съществуват, а именно, че са крайни западни говори, съществуващи в източнобългарска говорна среда. След Балан К. Иречек специално се спира на „остатъците от ринезъм в Брацигово“ (Иречек 1974: 499) в своите „Пътувания по България“, издадени в Прага през 1888 г. (Cesty po Bulharsku. Matice Česka. Prag., 1888⁴). Като доказва, че брациговци са преселници от югозападните краища и се различават от останалите съседни тракийски и родопски българи по външни белези, той обръща внимание и на техния език:

Много е любопитен говорът на брациговци-арнаути. Най-особеният белег на тяхното наречие, което лексикално много се отличава от българския език на околното население, са остатъците от носовки в отделни думи.

(Иречек 1974: 499)

Иречек прави корекция на данните за разпространението на говора, предоставени от Балан пет години преди това, и отбелязва, че в селата Паталеница и Црънча се говори така, „както изобщо в Тракийското поле“, с изключение на няколко брациговци, които в „най-скоро време са закупили там къщи“ (Иречек 1974: 499). Той дава списък от 21 словоформи с разложен назализъм, като наред с това отбелязва и процеса на изчезване на тази характерна особеност и заместването ѝ със собствените за съседните говори рефлексии на старите

⁴ Всички цитати от К. Иречек са предадени по съвременния български превод на книгата – вж. Иречек 1974.

носовки. В неговите коментари тези замени и навлизането на новото са отбелязани в скоби. Например:

[...] *длЪМбоко* (рядко, покрай обикновеното *дълбок*) [...], *грЕНда* (грета), *грЕНда идъ* (но вече се казва и *кой греди?*) [...], *гълЪМби* (рядко, ед. ч. само *гълъб*) [...], *рЕНдове* в гюловете (но ед.ч. само *ред*). [...] В останалите случаи старото *ж* и *л* у брациговци са заместени с чисто *ъ* и *е*, както въобще в днешния български език.

(Иречек 1974: 499)

На свой ред и Л. Милетич прави своя принос към изследването на езика на преселниците от крайните югозападни краища в Североизточна България в статията си за „арнаутите“⁵ в Силистренско (Милетич 1901). Той изгражда своето изложение върху ясно формулираната теза:

Като се вземат под внимание речените свойщини заедно с други от фонетиката и морфологията [...], дожда се [...] до речни сигурно заключение, че нашите арнаути ще да са доста стари преселници от Костурско-Воденско.

(Милетич 1901: 627)

По-детайлното вглеждане в описаните диалектни характеристики обаче извежда на преден план редица особености, появили се в новата източнобългарска говорна среда. Наред с архаичните черти, които Милетич описва и коментира, той детайлно анализира отклоненията и нововъведенията. Основният акцент на изследването му е наличието на следи от носовки, което той определя като „най-бележитата особеност в говора на нашите „арнаути“ в Силистренско“ (Милетич 1901: 647). Преди да изброи самите форми, в които се среща посочената особеност, ученият изтъква една важна и единствена по рода си замяна на *л*, която съществува в този говор, а именно:

[...] двойкото произношение като *ен* и *'ан*, напр. *м'ансу* (*масо*) и *м'енси* (3 л. ед. ч. *маситъ*), *приндиву* (*п'рдиво*); *п'анда* (*пада*), мн. ч. *п'енди* и *пр*.

(Милетич 1901: 648)

Милетич коментира посоченото явление, като предлага две възможни решения. От една страна, според него може да се приеме, че колебанието между *ен* и *'ан* се е формирало по аналогия на ятовия

⁵ В своята статия Л. Милетич неслучайно поставя понятието арнаути в кавички, тъй като за разлика от референцията, с която то се свързва, става дума за преселници от крайните югозападни краища, а не за албанци. В подкрепа на тезата си ученият излага неоспорими исторически и лингвистични доказателства.

преглас – „по закон, и то поради регресивна асимилация тъкмо тѣй, както е в същия говор на арнаутите, съгласно с повечето наши източни говори, определен и гласежът на Ъ ту като е, ту като 'а“ (пак там). Наред с това той изтъква факта, че в крайните югозападни говори (той дава примери от Корчанско) или в Солунско се е запазил широк гласеж на старата малка носовка, който съвпада със стария широк гласеж на Ъ и в историческото развитие на двете гласни могат да се наблюдават паралелни процеси. Тези доводи довеждат Милетич до следното обобщение:

Да се мисли, че нашите пришълци са свикнали да произнасят Ъ като е и 'а под влияние на своите околни съседи, българите от разградско, които досущ тѣй произнасят сега Ъ, би могло да се допусне изцяло, ако да не беше на лице посочената паралела с замените на ѱ.

(Милетич 1901: 650)

В представения списък (Милетич 1901: 652 – 656) е отбелязана и още една особеност на говора, развита вследствие на влиянието на източнобългарската говорна среда, в която съществува – редуцията на неударените гласни. Тук се срещат примери с рефлекса ИН като фонетичен вариант на старата ѱ в неударена позиция, например кòлИнда (коледа); прИндѣву (прежда, предиво) и пр.

Подобно на Балан, който две десетилетия преди това описва процесите в брациговския арнаутски говор, които биха довели до изчезване на разглежданата фонетична особеност, и Милетич прави констатацията:

„Арнаутите“ в Айдемир както и в другите споменати села⁶ напълно владеят наречието на своите българи съседи, а покрай това всички още добре говорят и своето македонско наречие, ала само когато са свои, помежду си; тогава те „такат“ (в техния говор се казва „така“=тѣй), ала щом се яви някой друг човек при тях, разговорът се обръща на обикновеното наречие – захващат да „тѣйкат“.

(Милетич 1901: 627)

Историята на българските носовки е „твърде занимлива и поучителна“ (Младенов 1984: 69) и с нея са свързани имената на някои от най-видните слависти от XIX в., чиито проучвания най-често са посветени на следите от назализъм в солунския диалект и крайните югозападни говори. След Освобождението редица български изследова-

⁶ Става дума за селата Сребърна, Бръмча (днес част от с. Българка), Караорман (днешно Страцимир), Бабук и Хаскъой (днешно Добротица) в Силистренско.

тели като К. Шапкарев, Д. Матов, А. П. Стоилов, А. Шопов, Н. Драганов се спират върху архаичните черти в посочените говори и допълват с неизвестни данни и употреби разпространението на явление-то. Благодарение на техните диалектоложки описания се очертава ясно западната граница на българската езикова територия. Приносът на българските книжовници и учени от втората половина на XIX в. се състои и в това, че представят пред науката данни и примери за разложен назализъм и в източните български говори – Шуменско, Сливенско, Търновско, Силистренско. По този повод с известно съжаление Л. Милетич констатира:

Това ново откритие на живи останки от ринезъм речи до вратите на града Силистра, на самия Дунав, щеше негли преди петнайсетина години да има голямо значение за науката, която тогава още се нуждаеше от повече докази за съществуването на носово произношение по българските наречия в Македония.

(Милетич 1901: 647)

Както споменава словенският учен Ватрослав Облак в своята статия върху назализма в българските диалекти (Облак 1894), въпросът за остатъците от носовост е важен не само за това, че хвърля светлина върху съдбата на старите назали в българския език, но преди всичко – „зарад произхода на старословенския език“ (Облак 1894: 518). С откриването на следи от разложен назализъм в Костурско, Корчанско, Преспанско и особено в околностите на Солун, наред с другите старинни особености, спорът за родината на Кирило-Методиевия език приключва с утвърждаване на тезата за неговия български характер.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1882: Балан, А. Т. Към въпроса за ринезма в новобългарския език. [Balan, A. T. Kam varpasa za rinezma v novobalgarskiya ezik.] // *Периодическо списание на БКД в Средец*. Кн. III. Средец: Държавна печатница, 1882, 142 – 145.

Богоров 1878: Богоров, Ив. Заради едно право писанье. [Bogorov, Iv. Zaradi edno pravo pisan'ye.] // *Чистобългарска наковалня за сладкостумство*. Написал Ив. Богоров. № 1. Пловдив: Печатявица Янко С. Ковачов, 1878, 4 – 6.

Веркович 1868: Веркович, Ст. *Описание быта болгар населяющих Македонию*. [Verkovich, St. Opisaniye byta bolgar naselyayushchih

- Makedoniyu.] Москва: В университетской типографии (Катков и Ко), 1868.
- Геров 1874:** Геров, Н. Учение от Г-на М. Дринова за Ново-Българската азбука. [Gerov, N. Uchenie ot G-na M. Drinova za Novo-Balgarskata azbuka.] // *Читалище*, IV, № 10, 1874, 257 – 262.
- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очерк путешествия по Европейской Турции*. [Ocherk puteshestviya po Evropeyskoy Turtsii.] Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1877.
- Дринов 1876:** Дринов, М. Български народни песни. [Drinov, M. Balgarski narodni pesni.] // *Периодическо списание*, I, № 11 – 12, 1876, 147 – 176.
- Зеленички 1846:** Зеленецкий, К. П. *О языке церковнославянском, его начале, образователях и исторических судьбах*. [Zeleneckiy, K. P. O yazyke tserkovnoslavyanskom, ego nachale, obrazovatelyah i istoricheskikh sud'bah.] Одесса: В типографии А. Брауна, 1846.
- Иванова 2000:** Иванова, Д. Кой е авторът, който се крие зад инициалите Д. Г. М. в цариградското списание „Читалище“? [Koy e avtorat, koyto se krie zad inicialite D. G. M. v spisanie „Chitalishte“?] // Иванова, Д. *По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането*. Пловдив: „Макрос 2001“, 2000.
- Иречек 1974:** Иречек, К. *Пътувания по България*. [Irechek, K. Patuvaniya po Bulgariya.] София: Наука и изкуство, 1977.
- Йоцов 1992:** Йоцов, Б. *Славянството и Европа*. [Yotsov, B. Slavyanstvoto i Evropa.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Милетич 1901:** Милетич, Л. „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния говор. [Miletich, L. „Arnautite“ v Silistrensko i sledi ot nosovki v tehniya govor.] // *Периодическо списание на БКД в София*, кн. LXI. София: Държавна печатница, 1901, 623 – 666.
- Милоевич 1869:** Милојевић, М. *Песме и обичаи укупног народа србског. Књ. 1*. [Milojević, M. Pesme i običai ukupnog naroda srbskog. Knj. 1.] Београд: У државној штампарији, 1869.
- Миркович 1872:** Миркович, Г. Нещо за българското правописание. [Mirkovich, G. Neshto za balgarskoto pravopisanie.] // *Читалище*, III, № 1, 1872, 176 – 181.
- Младенов 1984:** Младенов, Ст. Българската реч в Солунско. [Mladenov, St. Balgarskata rech v Solunsko.] // *Помагало по българска диалектология*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Облак 1894:** Облак, В. Принос към българската граматика. [Oblak, V. Prinos kam balgarskata gramatika.] // *Сборник за народни умотворе-*

ния, наука и книжнина. Кн. XI. София: Държавна печатница, 1894, 517 – 581.

ПСп 1873: Български народни песни (от Шуменско) (анонимен автор). [Balgarski narodni pesni (ot Shumensko) (anonimen avtor).] // *Периодическо списание*, I, № 7 – 8, 1873, 107 – 114.

Съветник 1863: Български дела. [Balgarski dela.] // *Съветник*, I, № 19, 3.10.1863, 2 – 3.

Хатала 1865: Hattala, M. O nosnih samoglasnih u Bugarštini. // *Književnik. Časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*. God. 2. Zagreb: Tiskom Dragutina Albrechta, 1865, 414 – 421; 461 – 476.

Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука) (анонимен автор). [Balgarskiy yazik. Nauka za zvukovete (yedin opit nad taz nauka) (anonimen avtor).] // *Читалище*, III, № 11, 1873, 1010 – 1034.

Шклифов 1980: Шклифов, Бл. Кратък преглед на проучванията на югозападните говори през втората половина на XIX в. [Shklifov, Bl. Kratak pregled na prouchvaniyata na yugozapadnite govori prez vtorata polovina na XIX v.] // *Български език*, № 1, 1981, 68 – 71.